

EĞİTİM VE SOSYAL DEĞİŞME

Doç. Dr. Altan ESERPEK (*)

Eğitimin temel iki fonksiyonu olduğu ileri sürülmektedir. Eğitimin birbiriyle çelişkili görünen fonksiyonlarından biri kültürü aktarmadır. Bir toplumun mevcut kültürünün, norm ve değerlerinin genç kuşaklara aktarılması, toplumun bütünlüğü ve sürekliliğinin korunması bakımından eğitim büyük önem taşımaktadır. Bu açıdan eğitim bir sosyal kontrol aracı olarak görülmektedir. (1) Çünkü bu yönüyle eğitim mevcut kültürü korumaya ve düzeni bozucu nitelikte görülen davranışları denetlemeye yöneliktir. Eğitimin mevcut toplumsal düzene uyum sağlayacak davranışları kazandırma amacını taşıması onun tutucu yönünü oluşturmaktadır.

Ancak eğitim yalnızca mevcudu korumaya yönelik işlev görmemektedir. Eğitim aynı zamanda toplumda yaratıcılığı ve yeniliği teşvik etmektedir. (2) Diğer bir deyişle modern bir toplum eleştirici ve yaratıcı bireylere gereksinme duymaktadır. Böyle bireylerin yetiştirilmesi ise eğitimin işlevidir. Bu işleviyle eğitim yeniliklerin başlatıcısı da olmaktadır. Endüstriyel modern ve demokratik toplumlarda özellikle formel eğitim, toplumdaki mevcut değerlerle zıtlaşan ve hatta çatışan yeni değerler aşılacak suretiyle, bütünlüğü sağlama yerine toplumsal çözülmeye neden olmaktadır. (3) Yaratıcılığın teşvik edilmesi ve düzenin eleştirilmesinin doğal karşılanması, toplumdaki hareketliliğin hız kazanmasına ve dolayısıyla toplumsal düzenin yeni görüşler ve değerler yönünde değişmesine yol açmaktadır. (4) Böylece bir yandan mevcut düzeni korumaya yönelik olan eğitim, öte yandan toplumsal değişmeyi teşvik etmektedir.

(*) Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri Öğretim Üyesi

Eğitimin birbiriyle çelişkili görünen bu fonksiyonlarının bir arada bulunmasının olanaksızlığı tartışılmaktadır. (5) Banks totaliter rejimlerde eğitimin tutucu fonksiyonunun önem kazandığını iddia etmektedir. (6) Buna karşılık demokratik toplumlarda eğitimin her iki fonksiyonunun birbiriyle bağdaştırılması olasılığı artmaktadır. (7) Çünkü böyle toplumlarda bir yandan toplumun bütünlüğü ve sürekliliğinin korunması eğitim (formel ve enformel) yoluyla sağlanırken, öte yandan toplumun gelişmesi için gerekli görülen yeni görüşler özellikle formel eğitim aracılığıyla genç kuşaklara aşılarmakta ve demokrasinin temel ilkelerinden olan eleştiriye açık ve yaratıcı kişilikler teşvik edilmektedir. Böylece toplumda bir yandan mevcut kültür genç kuşaklara aktarılırken öte yandan kültüre yeni unsurlar katılmaktadır. (8)

Değişme eğitimin başlıca fonksiyonlarından biri olarak kabul edildiğine göre sosyal değişme ve eğitim arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Ancak eğitim ve sosyal değişme arasındaki neden - sonuç ilişkisi tartışmaya açıktır. Diğer bir deyişle toplumdaki değişmeler eğitim sonucumudur; yoksa toplumdaki değişmeler eğitimi belirli yönde değiştirmekte midir? (9)

Sosyoloji'de neden - sonuç ilişkilerinin karşılıklı olduğuna ilişkin görüşler Pareto'dan beri önemle belirtilmektedir. (10) Bu nedenle toplumsal değişmeler, eğitimi belirli bir yönde değiştirmeye zorladığı gibi, eğitim yoluyla toplumun istenen veya plânlanan yönde değiştirilmesi de olasıdır. Ancak eğitim ve sosyal değişme arasındaki ilişkiler üzerinde çalışanlar, bu ilişkilerin ve etkileşimin karşılıklı olduğunu kabul etmekle beraber başlangıç noktası olarak toplumun değişmesini alma ve toplumsal değişmenin eğitim sistemini ne yönde değiştirdiğini gösterme eğilimindedirler. (11) Bu yaklaşımın temelinde iki sosyolojik gerçek bulunmaktadır.

Eğitim toplumsal yapının en temel kurumlarından biridir. Sosyal yapı kendini oluşturan parçaların - bu parçalar bazan aktörler veya statüler bazan da belli başlı gruplar, örgütler ve kurumlardır- sürekli bir düzenlenmesi olarak kabul edilmektedir. (12) Bu parçalar hem birbirleriyle hem de bütünle ilişkilidirler. Her ne kadar «yapı» statik bir anlamı ifade etmekteyse de sosyal yapı sürekli bir dinamizm içindedir. Böylece parçala-

ından birinde başlayan bir değişme diğer parçaları ve bütünü de değişme yönünde etkilemektedir. Sosyal yapının bir parçası olan eğitimi ondan soyutlamak olası değildir. Eğitimde başlatılan bir değişme sosyal yapının diğer parçalarını değişme yönünde etkilediği gibi kendisi de sürekli olarak diğer parçalarda meydana gelen değişmelerin etkisine açık bulunmaktadır.

Öte yandan hiç bir toplum statik değildir; hızlı ya da yavaş her toplum değişmektedir. Değişmeyi etkileyen nedenler çeşitlilik gösterdiği gibi, bu nedenlerden bazılarının öncelik kazanması toplumdan topluma farklı olmaktadır. Eğitim ise toplumdaki değişmenin nedenlerinden ancak biridir ve öncelik kazanması toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Bu nedenle eğitimdeki değişmelerin toplumdaki değişmelerin sonucu olduğu görüşü daha yaygındır.

Toplumsal yapının eğitimi biçimlendirmedeki etkinliğini eğitimin ayrı bir sosyal kurum niteliği kazanma sürecinde de görmek olasıdır. Eğitimin ayrı bir sosyal kurum niteliği kazanması ile toplumsal yapı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Karmaşık olmayan toplumlarda eğitim aile kurumunun fonksiyonlarından yalnızca biridir. Toplumun karmaşıklaşması sonucu ailenin fonksiyonlarının farklılaşması ve kurum haline dönüşmesiyle eğitim de ayrı bir sosyal kurum niteliği kazanmıştır. Ancak eğitimin ayrı bir kurum olması, ailede eğitsel faaliyetlerin son bulması anlamına gelmemektedir. Eğitimin farklılaşarak ayrı bir sosyal kurum haline gelmesine rağmen, kurumlaşmamış biçimde de yaşam boyu sürmesi nedeniyle eğitimi birbirine yakından ilişkin olan ve birbirini tamamlayan iki kategoriye ayırarak ele alma zorunluluğu doğmaktadır.

Enformel eğitim ya da sosyalleşme bireyin doğuşuyla başlayıp ölümüne dek süren bir süreçtir. Bu süreç içinde birey hem öğretici hem de öğrencidir. Enformel eğitim daha çok endüstrileşme öncesi toplumların özelliği olarak görülmektedir. Belirli alanlarda uzmanlaşmış kişilerin denetiminde sürdürülmekten çok aile içinde başlayan ve bireyin yaşamı boyunca süren bir süreçtir. Enformel eğitimin endüstrileşmemiş toplumların özelliği olduğunu söylemek, endüstrileşmiş toplumlarda enformel eğitimin bulunmadığı anlamını taşımamaktadır. Çünkü karmaşık endüstrileşmiş toplumlarda da birey doğduğu andan iti-

baren öğrenme süreci içine girmektedir. (13) İlk eğitimciler ise anne - baba ve ailenin diğer üyeleridir. Çocuk diğer insanlarla ilişki kurmak ve bu ilişkileri sürdürürebilmek için gerekli davranış biçimlerini ailede öğrenmektedir. Çocuk ancak aile içindeki eğitim yoluyla toplumsal bir varlık haline gelmektedir. (14) Bu nedenle eğitimin farklılaşarak aileden ayrılmasına rağmen aile bireyin eğitiminde ilk ve en önemli bir sosyal kurum olma niteliğini korumaktadır.

Öte yandan formel eğitim endüstrileşmiş toplumların özelliğidir. (15) Toplumların karmaşıklaşması ve endüstrileşme sürecinin hızlanması ekonomik sistemde uzmanlık isteyen beceriler gerektirmektedir. Bu beceriler ise ancak öğretici olarak eğitilmiş kimselerin denetiminde kazandırılmaktadır. Böylece eğitim mesleki becerilerin kazandırılmasına dönük olarak planlanmakta, programlanmakta ve zamanlanmaktadır. O halde formel eğitim bireyin ekonomik rolü için gerekli beceriyi kazandıran kasıtlı ve belirli bir zaman kesitiyle sınırlandırılan eğitimidir. Formel eğitim, enformel eğitim ya da sosyalleşme sürecinin ancak bir kısmıdır. Karmaşık bir toplumda hem enformel hem de formel eğitim bireyin kişiliğinin oluşmasında etkin rol oynamakta ve böylece birbirini tamamlamaktadır. Bireyin yaşamı boyunca süren enformel eğitim onun sosyal yaşama uymasını sağlamak için gerekli sosyal beceriyi kazandırmaktadır. Öte yandan belirli bir zaman kesitiyle sınırlandırılan ve örgütlenen formel eğitim bireyin ekonomik rolü için gerekli beceriyi kazandırmakta ve onun mesleki rolüne uymasını sağlamaktadır.

Ancak birbirini tamamlayan bu iki süreci birbirinden kesin sınırlarla ayırmak olası değildir. Formel ve enformel eğitim birbiriyle etkileşim halindedirler ve çoğu zaman içiçe bulunmaktadırlar. Çünkü enformel eğitim kesintisiz olarak süren bir süreçtir. Bu nedenle okula başlayan çocuk için sosyalleşme son bulmaz. Aksine bir sosyal sistem olan okulda çocuk diğerleriyle (öğretmen ve diğer öğrenciler) formel olduğu kadar enformel ilişkiler de geliştirmektedir. Enformel ilişkiler yoluyla çocuk yeni davranış biçimleri öğrenmekte ve yeni girdiği etkileşme durumlarına uyum sağlayabilmesi için gerekli yeni sosyal beceriler kazanmaktadır. Bu öğrenme süreci ise okuldaki formel eğitimden ayrı olarak enformel etkileşim yoluyla gerçekleştirilmektedir.

Öte yandan, çocuk okula başladığında boş bir kalıp değildir. Çocuk okula başladığında belirli sosyal becerileri, davranış kalıbını ve dünya görüşünü de beraberinde formel eğitim örgüne getirmektedir. Farklı sosyal çevrelerde sosyalleşmiş olarak, formel eğitim kuruluşu olan okula gelen çocuklar, hem birbirleriyle hem de öğretmenleriyle ilişkileri yoluyla formel eğitim sürecini etkilemektedirler. Böylece okul öncesi sosyalleşme süreci okuldaki formel eğitimi belirli bir ölçüde etkilemektedir. Buna karşılık okulda kazanılan bilgi ve beceriler de öğrenciler tarafından okul dışına taşınmakta ve bu yeni bilgi ve beceriler çocukların sosyal çevrelerindeki ilişki ve davranış biçimlerini etkilemektedir.

Birbirini tamamlayan ve çoğu zaman birbirleriyle içiçe bulunan formel ve enformel eğitim arasında zaman zaman çelişki de ortaya çıkmaktadır. Çocuğun okul öncesi kazandığı davranış biçimleri ve dünya görüşü ile okulda kazandırılmaya çalışılan dünya görüşü ve kendisinden beklenen davranış biçimleri arasında bir çelişki ve hatta zıtlama bulunabilir. Farklı sosyal kesimlerden gelen ve bu nedenle farklı biçimde sosyalleşmiş olan çocukların birbirlerinin beklentileri doğrultusunda aksiyonlarını yöneltmeleri ve ilişkilerinde uyum sağlamaları da onlar için sorun yaratabilmektedir. (16) Çoğunlukla ilk öğretim düzeyindeki okulların karmaşık ve endüstrileşmiş bir kentteki dağılımı, belirli bir okulda belirli bir sosyo - ekonomik kesimin çocuklarının yoğunlaşmasına ve bu nedenle okul içinde aynı şekilde sosyalleşmiş çocukların bir araya gelmesine yol açmaktadır. Böylece belirli bir ölçüde bu sorun ilk okul düzeyinde kendiliğinden çözümlenmiş görünmektedir. Ancak eğitim düzeyi yükseldikçe eğitim örgütlerinin sayısının azalması ve farklı sosyo - ekonomik kesimlere açılması sonucu uyumsuzluk sorunu daha belirginleşmektedir. Bu nedenle formel ve enformel eğitim birbirini tamamlayan süreçler olmakla beraber, içiçe olmalarının ve toplumların heterojenliğinin sonucu aynı zamanda birbirleriyle zıtlasmaktadırlar.

Görüldüğü gibi eğitimin, formel ve enformel olarak farklılaşması ile toplumsal yapı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Daha basit toplumların özelliği olan enformel eğitim, toplumun karmaşıklaşması ve endüstrileşme-

nin hızlanması oranında etkinliğini bir ölçüde yitirmektedir. Diğer bir deyişle enformel eğitim karmaşıklaşan bir toplumda ortaya çıkan yeni gereksinmelere cevap vermede yetersiz kalmaktadır. Buna karşılık endüstrileşmiş toplumların özelliği olan formel eğitim, teknoloji geliştikçe bireyin yaşamında daha çok önem kazanmaktadır. Endüstrileşme ve teknolojinin hızlanmasıyla mesleki farklılaşma ve uzmanlaşma da artmakta ve bunun sonucu olarak formel eğitimin süresi uzamaktadır. Hatta zaman zaman gereksinim duyulan meslek içi eğitim kadar, daha önceleri çeşitli alanlardaki örgütlenmemiş şekilde bulunan, ancak endüstrileşmeyle birlikte örgütlenen eğitim nedeniyle formel eğitim bireyin yaşamında önemli bir bölümü kapsamaktadır. Bu nedenle günümüz toplumlarındaki değişme olgusunu inceleyenler onun özellikle formel eğitim ile ilişkisine öncelik ve ağırlık vermek gerekmektedir.

Formel eğitimin temel fonksiyonlarından biri, bireyin ekonomik sistemdeki rolü için gerekli beceriyi kazandırmak olduğundan eğitim ve ekonomi arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle eğitimin ekonomik sistemde ortaya çıkan yeni gereksinimleri karşılayacak yönde değişmesi zorunludur. Ekonomideki değişmeler eğitimin içerik ve programlarının değişmesini de zorlamaktadır.

İlkel ve basit toplumlarda mesleki uzmanlaşma olmadığından eğitim daha çok yaygın bir nitelik taşımaktadır. Belirli alanlardaki ekonomik beceriler ise ya aile içinde anne ve babadan ya da o alanda başarısı toplumca kanıtlanmış olan kişilerden yaygın bir biçimde öğrenilmekteydi. Bugün bile çağdaş toplumların henüz gelişmemişlik süreci içinde bulunan kesimlerinde belirli ekonomik becerilerin yaygın biçimde öğretildiği görülmektedir. Köylerde çiftçiliğe ilişkin beceriler kuşaktan kuşağa enformel bir şekilde uygulamalı olarak aktarılmaktadır. Kırsal kesimde çiftçiliğin dışındaki belirli ölçüde uzmanlık gerektirici ekonomik faaliyetler de bu alandaki becerilerini kanıtlanmış kişilerce ya aile içinde ya da aile dışında yetenekli gençlere aktarılmaktadır. Örneğin Türk köylerinin çoğunda köydeki yaşlı bir kadın ebelik yapmaktadır. Yine her köyde, köylünün «baytar» dediği bir köylü hayvanların bakımı işini yürütmek-

te, dini bilgisi olan bir insan, bir nalbant ya da onarım işlerini yapan bir kişi bulunmaktadır. Bu kişiler tecrübe ile kazandıkları bilgileri bu alanda ilgi duyan ve yeteneği olan gençlere aktarmaktadırlar. Bu bilgi aktarma süreci bir program dahilinde yapılmadığı gibi çoğunlukla bilinçsiz olan gerçekleştirilmektedir. Diğer bir deyişle ne öğrenen de de öğreten bu sürecin farkında değildir.

Henüz endüstrileşme sürecine girmemiş toplumlarda mesleklerin çoğunlukla babadan oğula geçmesiyle mesleki eğitim aile içinde yapılmaktadır. Böylece birey küçük yaşlardan itibaren babasının yanında çalışarak ekonomik rolü için gerekli beceriyi kazanmaktadır. Mesleklerin babadan oğula geçmesi belirli mesleklerin belirli aile gruplarının tekeline girmesiyle sonuçlanmaktadır. Bunu, en belirgin ve katı biçimde Hindistan'da halâ belirli ölçüde sürdürülmekte olan kast sisteminde görmek olasıdır.

Endüstrileşme öncesi toplumlarda mesleki beceri kazanmanın bir diğer yolu da çıraklıktır. Belirli bir ekonomik alanda yetiştirilmesi istenen birey, çocuk yaşlardan itibaren, o alanda tecrübe ve bilgisine güvenilen bir kişinin yanına verilmektedir. Çoğunlukla çırak uzun yıllar ustasının meslekle ilgisi olan ya da olmayan her türlü emrini yerine getirmekte ve zamanla görerek ve yaparak o alanda tecrübe kazanmaktadır. Endüstrileşme sürecinin yeterince hız kazanmadığı toplumumuzda, çıraklık halâ belirli uzmanlık alanlarına yönelmede geçerli bir yöntem olma niteliğini korumaktadır.

Modern, planlı bir ekonomide, ekonomi ve eğitim arasındaki ilişkiden, nitelikli insangücünün toplumun sosyal ve ekonomik önceliklerine göre çoğaltılması, diğer bir deyişle eğitimin bu hedeflere göre şekillendirilmesi için harekete geçirilmesi anlaşılmaktadır. (17) Teknolojinin gelişmesine paralel olarak insan emeğinin yerine makineler almakta ve makinelerin başarılı bir biçimde kullanılması zorunluluğu ise uzmanlaşmış insangücüne duyulan gereksinimi arttırmaktadır. Bireyin yeni ekonomik rolü için tecrübe yeterli olmadığı gibi bu beceriyi bir önceki kuşaklardan yaygın biçimde öğrenmesi de olanaksızdır. En basit gibi görünen işlerde bile bireyin temel bilgileri —okuma-yazma ve hesaplamalar gibi— öğrenmesi gerekmektedir.

Bu bilgiler ise ancak mesleği bu bilgileri öğretmek olan eğiticiler denetiminde kazanılabilmektedir. Böylece teknolojinin gelişmesiyle birlikte eğitimin de belirli becerileri kazandıracak yönde örgütlenmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. (18) Gerçekten de İngiltere'de ilk okul düzeyindeki eğitimin örgütlenmesi ve yaygınlaşmasıyla, endüstrileşme arasında yakın bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Endüstrileşme öncesinde okuma - yazma gibi becerilerin üst tabakada özel öğretmenler denetiminde kazandırılmasına veya yalnızca belirli sosyol - ekonomik tabakaların çocukları için az sayıdaki öğrenim kuruluşlarının varlığına karşın, teknolojinin gelişmesine paralel olarak ilk okulların sayısının artmasının zorunlu bir duruma geldiği görülmektedir. (19)

Endüstrileşme hızlandıkça giderek karmaşıklaşan makinelerin yönetimi için yalnızca okur - yazarlık gibi temel bilgilerin yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Böylece ilk okul üstü eğitimin yaygınlaştırılması zorunlu olmuştur. Endüstrileşmeye paralel olarak artan uzmanlaşma yeni mesleklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Üst sınıflardaki mevcut insan gücü giderek artan meslekleri karşılamaya yeterli olmadığından, daha önceleri belirli bir sosyo - ekonomik tabakanın tekelinde olan ilkokul üstü eğitimin daha geniş kitlelere yayılması zorunlu hale gelmiştir. (20) Endüstrileşmenin zorunlu bir sonucu olan bu yayılma eğitimde fırsat eşitliği ilkesinin vurgulanmasına da yol açmıştır.

Öte yandan endüstrileşme eğitim programı ve içeriklerinin de değişmesi yönünde etkin olmuştur. Daha önceleri politik ve yönetsel konular için gerekli görülen becerileri kazandırmaya dönük olarak hazırlanan öğretim programları, teknolojik gelişmelerin sonucu olan yeni gereksinimleri karşılamada yetersiz kalmıştır. Tüm karşı koymalara rağmen (21) eğitim programlarının yeni gereksinimleri karşılayacak yönde değiştirilmesi zorunlu olmuştur. Böylece eğitimin içerikleri Latince, Yunanca ve felsefi ilimlerden fen ilimleri yönünde değişmiştir. Eğitimin program ve içeriklerinin fen ilimleri yönünde değiştirilmesi eğitimin demokratlaşma sürecini hızlandırmıştır. (22) Çünkü eğitimde fırsat eşitliği ilkesini gerçekleştirme yönündeki tüm çabalara rağmen, eğitimde latince ve dilin kullanılmasındaki

üstünlüğe dayanan ilimlerin vurgulanması, kavrama üstünlüklerine rağmen alt sosyo-ekonomik tabakalardan gelen çocukların başarı şansını azaltmaktaydı. Buna karşı dil kullanımını pek gerektirmeyen fen bilimlerinin yeni gereksinmelerin sonucu olarak öncelik kazanması alt tabakalardan gelen çocukların başarı şansını arttırmış ve toplumda mobilitenin hızlanmasına yol açmıştır.

Böylece İngiliz Eğitim sistemindeki gelişme 19. ve 20. yüzyıllardaki hızlı endüstrileşmeye yakından ilişkindir. (23) Endüstrileşme ve eğitim arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Endüstrileşme, artan iş bölümü demektir. Endüstrileşmiş bir ekonomide makinalar insan emeğinin yerini almaktadır. Makinaların kullanım ve yönetimi ise yeni beceriler gerektirmektedir. Makinalar uzmanlaşan iş yaptıklarından formel eğitimi gerektirmektedirler. Endüstrideki uzmanlaşma ve artan iş bölümüne paralel olarak eğitimde de uzmanlaşma gerçekleşmekte ve süresi uzamaktadır. (24)

Endüstrileşme toplumda yeni meslekler yaratmaktadır. Yeni meslekler öncelikle teknik bilgiye hakimiyeti gerektirmektedir. Teknik bilgiye egemen olma ise kasıtlı ve «full-time» öğretimle gerçekleştirilebilmektedir. Endüstrileşme süreci hızlandıkça, ve toplum daha çok teknolojik temele dayandıkça, yüksek düzeydeki eğitime duyulan gereksinme de artmaktadır. Teknoloji ne kadar gelişmişse, uzmanlaşmış insan gücüne duyulan gereksinme de o derecede artmakta ve eğitimin süresi uzamaktadır. Endüstriyel bir kuruluş daha az sayıda insan gücü gerektirmekle beraber, bu insan gücünün teknik bakımdan nitelikli ve yeterli olması istenmektedir. (25) Bu nedenle endüstrileşmenin gelişmesi ve amaçlanan sonuçlara ulaşabilmesi için bu sürecin eğitimden beklentileri bulunmaktadır. Böylece formel eğitim teknolojik temele dayanan yüksek derecede endüstrileşmiş bir toplumun en önemli bir tamamlayıcısı niteliğini kazanmıştır. Bugünün endüstrileşmiş bir toplumunda teknolojideki yenilikler öylesine hızla gelişmekte ve ilimdeki birikim öylesine büyüktür ki, bu yeniliklere uyum sağlayabilecek insan gücünü eğitebilmek için daha uzun süre gereksinim duyulmaktadır.

Endüstrileşme süreci, eğitimin program, içerik ve süresi-

nin değişmesi yönünde etkin rol oynadığı gibi; eğitimin gereksinimlere cevap verecek yönde değişmesi de endüstrileşmenin hızını arttırmaktadır. Eğitilmiş bir toplum endüstrileşme süreci için gerekli bilgi ve beceriye sahip olduğundan gelişmiş ekonomiye ulaşmada daha çok başarı göstermektedir. (26) Kerber ve Smith de gelecekte sağlıklı bir toplumun yaratılmasının yüksek nitelikte eğitim ürününe bağlı olduğunu ileri sürmektedirler. (27) Eğitim sistemi maddi ve teknolojik alandaki yenilikleri teşvik etme sorumluluğunu taşımaktadır. Ekonomik gereksinimlere paralel olarak uzmanlaşan, geliştirilen ve içeriği değiştirilen eğitim, daha nitelikli insangücünün yetiştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Nitelikli insangücü ise toplumun gelişme yönünde değişmesini motive etmektedir.

Ancak eğitim ve ekonomi arasındaki ilişki görüldüğü kadar basit değildir. Daha önce de değinildiği gibi sosyal yapının parçaları arasında sürekli bir etkileşme bulunmaktadır. Bu nedenle eğitim ve ekonomi arasındaki etkileşimi toplumun diğer parçalarıyla olan etkileşimlerinden soyutlamak olası değildir. Toplum karmaşık bir bütündür. Eğitimdeki değişmelerin yönünü yalnızca ekonomik rasyonalite belirlememektedir. Toplumdaki diğer sosyal güçler de eğitimin yönünü belirlemede aktif rol oynamaktadırlar. Bu durum, eğitim ve ekonomi arasındaki ilişkileri karmaşıklaştırmaktadır.

Toplumdaki iktidarların eğitimin içeriğini belirlemede önemli rol oynadığı görülmektedir. Totaliter rejimler eğitimin tutucu fonksiyonunu vurguladığı halde demokratik rejimlerde eğitimin yaratıcı fonksiyonu vurgulanmaktadır. Eğitim, yalnızca ekonomik rasyonaliteye değil; fakat aynı zamanda toplumdaki iktidar dağılımına da ilişkindir. Çünkü eğitim iktidara ulaşma yolu olarak algılanmaktadır. (28)

Eğitim, daima belirli grupların otoritesinin ifadesi olmuştur. Bu grupların çıkar ve ilgileri eğitimin içeriğinin belirlenmesini etkilemiştir. Örneğin İngiltere'de endüstrileşmenin gereksinimlerine rağmen iktidardaki üst -statü gruplarının fen ve teknik eğitime ilgi göstermemesi bir boşluğa neden olmuş ve ilk endüstrileşen toplum olmakla beraber İngiltere'de 1867'lerde nitelikli insangücünün yetiştirilememesi nedeniyle endüstri ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. (29)

Bugünün toplumlarında da eğitimin içeriğini belirleyen otorite grubu hükümettir. Hükümeti oluşturan partiler eğitimi kendi programlarında belirlenen yönde değiştirmede etkin rol oynamaktadırlar. Örneğin, İngiltere'de endüstrileşmenin gereksinmelerine cevap verecek nitelikte olduğu kadar eğitimin daha geniş halk kitlelerine yayılmasını ve eğitimde fırsat eşitliğini sağlayacak özellikteki «Comprehensive» okullar bir politik partinin programında ileri sürülmüştür. Böylece «Comprehensive» okullara talep, ekonomik gereksinmelere olduğu kadar demokrasiye ilişkin politik görüşlerin gelişmesine de cevaptır.

Öte yandan toplumda mevcut sosyo-ekonomik tabakalar da eğitimin içeriklerini ve değişme hızını etkileyici yöndeki baskı gruplarıdır. Eğitim, çoğunlukla mevcut tabakalaşma sistemini yansıtmaktadır. Sosyal sınıfların eğitimdeki gelişmelere tepkilerinin farklı olması nedeniyle bu gelişmelerin yönünü egemen sınıflar belirlemektedir. Örneğin, endüstrileşen İngiltere'de, yeni ekonomik gereksinmeler ilk okul düzeyindeki eğitimin geniş halk kitlelerine yayılmasını zorunlu kılmakla beraber, özellikle yeni zenginleşen kesim, kendi çıkarlarını tehdit edebileceği endişesiyle bu gelişmelere direnç göstermiş ve bu süreci geciktirmiştir. (30) Eğitimde ekonomik gereksinmelere cevap niteliğindeki değişmeleri içeren 1944 Eğitim Tasarısı ise II. Dünya Savaşının eşitlik atmosferine ve İşçi Partisinin iktidarına bir tepkidir. Bununla beraber İngiliz eğitim sistemi toplumun sınıf sisteminde temellendirilmektedir. (31)

Toplumdaki egemen grupların baskısı mevcut sosyal eğilimleri güçlendirmektedir. İngiliz eğitim sisteminin gelişmesinde de üst sınıfların etkinliği açıkça görülmektedir. Toplum endüstrileşme sürecine girdikten sonra, Latince ve beşeri ilimlerin ağırlık kazandığı ilk okul üstü eğitim endüstrileşmenin gereksinmelerine cevap veremediği için teknik eğitime talep artmıştır. Ancak eğitimin değiştirilmesine karşı direnç gösteren üst sınıfların baskısı teknik eğitimin gecikmesine yol açmıştır. (32)

Öte yandan üst sınıf çocuklarının gönderildiği «Public» okulların yaygınlaştırılmasında endüstrileşmeyle birlikte ortaya çıkan ve giderek güçlenen orta sınıf önemli rol oynamış-

tır. (33) Bu girişimci sınıf endüstrileşmenin başlangıcında yok-sun olduğu eğitim olanaklarından çocukların yararlanması yönünde baskılarını arttırmıştır. Bu zümre sahip olduğu maddi olanaklara rağmen sosyal saygınlık kazanabilmek için eğitime gereksinme duymuş (34) ancak eğitimin program ve içeriklerindeki değişmelere karşı çıkmıştır. İlmî ve eğitsel olmaktan çok klâsiklere dayanan mevcut okular yönetici sınıfı yetiştirme ve üst sınıflar için benimsenen davranış biçimlerini kazandırma amacını taşıdığından çocukların yönetici olmasını ve sosyal saygınlık kazanmasını isteyen orta sınıflar için tatmin edici kabul edilmekteydi. Böylece «Public» okullar sosyal farklılıkları yarattığı gibi mevcut sınıf ayrılıklarını da yansıtmaktaydı. (35)

Ancak yatırımların artması ve endüstrileşme yeni mesleklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Saygınlığı yüksek olmayan bu mesleklere alt sınıf çocuklarının yönelmesi söz konusu olduğundan bunların eğitilmesi için «Grammar» okullar açılmıştır. Böylece mevcut eğitim programlarının değiştirilmesi yerine, klâsiklerin vurgulanmadığı, buna karşılık saygınlığı daha düşük olan yeni okulların açılmasına gidilmiştir.

Endüstrileşmenin gelişmesine paralel olarak orta sınıflar giderek genişlemiş ve işçi sınıfı da nüfuz kazanmıştır. Biryandan alt sınıfların baskı grubu niteliği kazanması, öte yandan hızlı endüstrileşme ve ekonomik gereksinmelere rağmen eğitimdeki değişmelerin ve özellikle teknik eğitimin gecikmesinin ekonomik sistemi tehdit edici boyutlara ulaşması sonucu 1870 tasarısı hazırlanmıştır. (36) İlk okul üstü eğitimin alt sınıflara yayılmasını, fen ve teknik ilimlerin vurgulanmasını içeren 1944 eğitim tasarısının oluşmasında ve parlamantonun kararları üzerinde örgütlenmiş grupların etkinliği açıkça görülmektedir. (37)

Bugün İngiltere'de eğitimin ekonominin ve endüstrileşmenin gereksinmelerini karşılayıcı yönde değiştirilmesine, fen ve teknik eğitimin ağırlık kazanmasına rağmen üst ve üst orta sınıfların mevcut «public» okulların program ve içeriğinin değiştirilmesine karşı çıkmaları sonucu, adı geçen okullarda klâsikler ve beşeri ilimler öncelik taşımaktadır. İlk okul üstü eğitime çocukların yöneltilmesi için uygulanan testlerde başarıyı belirlemede ailenin sosyo-ekonomik durumu önemli rol oyna-

maktadır. Bu testlerin çoğunun ifade becerisini gerektirmesi ve alt sınıflardan gelen çocukların bu beceriyi kazanmamış olmaları onların saygınlık kazandıran okullara yönelmelerini engellemektedir. Böylece eğitimde fırsat eşitliği yönündeki bütün bilinçli çabalara rağmen İngiliz eğitim sistemi mevcut sınıfsal ayrımı yansıtmaktadır. (38)

Eğitim toplumda ssoyo - ekonomik mobilitenin hızlanmasını ve böylece mevcut tabaklaşma sisteminin değişmesini etkileyen bir süreçtir. Ancak eğitim aynı zamanda yeni tabaklaşmanın en önemli bir ölçütü niteliğini kazanmıştır. Diğer bir deyişle eğitim yoluyla toplumda tabakalar arasındaki farklılıkların son bulacağı görüşü yaygınken eğitim ölçütüne göre yeni statü grupları oluşmuş ve böylece tabakalar arası mesafe, mobiliteye rağmen bir ölçüde korunmuştur. Yalnızca yeni tabakalaşma sisteminde verilmiş statünün etkinliği azalırken kazanılmış statü etkinlik kazanmıştır.

Eğitimin değişme yönünü belirleyen bir diğer sosyal güç de eğitimciler olmaktadır. Eğitimciler, eğitimin ekonomik bir araç olmasına diğer bir deyişle eğitimin yalnızca meslekî hedeflere yönelmesine karşı çıkmakta ve eğitim için eğitim ilkesine göre eğitim programlarının hazırlanmasını savunmaktadır. Eğitimcilerin bu tutumu, eğitimin ortaya çıkan ekonomik gereksinimler yönünde değişmesini geciktirmektedir. Öte yandan eğitimciler, öğretim programlarında yalnızca fen ve teknik ilimlerin vurgulanmasına da karşı çıkmakta ve hızlı teknolojik değişmelere insanların uyum yapabilmelerini sağlayacak davranış ilimlerine de aynı ölçüde gereksinme duyduğunu ileri sürmektedirler. (39) Bununla beraber değişen eğitim felsefesi, demokrasi ve eğitimde fırsat eşitliği gibi ilkelere hareket ederek eğitim program ve içeriğinin değişmesinde etkin rol oynayan eğitimciler de bulunmaktadır.

Eğitimin değişme yön ve hızını belirlemede etkinliği söz konusu olan bir diğer sosyal güç de toplumdaki mevcut değerlerdir. Daha önce de değinildiği gibi, eğitimin bir fonksiyonu da toplumun değerlerini genç kuşaklara aktarmaktır. Eğitimin bu fonksiyonu, onun mevcut değerlerden ne derece etkilendiğinin bir kanıtıdır. Hatta mevcut değerleri değiştirmeye yönündeki bilinçli çabalar bile, mevcut değerlerin etkinliği nedeniyle

istenilen hedefe ulaşmayı engellemekte ya da bu süreci geciktirmektedir. (40)

Manevi kültür unsuru olan geleneklerin değişme hızı, maddi kültürün değişme hızına göre düşüktür. Bu nedenle endüstrileşme sonucu ortaya çıkan yeni ekonomik gereksinimlere rağmen, mevcut gelenekler eğitimde bu gereksinimleri karşılayıcı yöndeki değişimleri geciktirmektedir. Bu gün bir çok ülkede de görüldüğü gibi geleneksel inanç, dil ve kalemyle çalışanın elleriyle çalışana üstünlüğü yönündedir. (41) Bu inanç ekonomik gereksinimlerle uyum halinde değildir. Bu uyumsuzluk ise eğitim ve ekonomi arasındaki tarihi anomaliyle sonuçlanmaktadır. (42) Böylece endüstrileşmenin hızlanması için gerekli teknik eleman ve ara mesleklerdeki insan gücü açığına karşılık sosyal saygınlığı olan ekonomik alanlardaki insangücü fazlalığı toplumda yeni sorunların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. (43) Türkiye'de de mevcut değerlere göre saygınlığı yüksek kabul edilen liselere yığılmaya karşılık meslek okullarına yönelmenin düşük olması geleneklerin güçlülüğüne işaret etmektedir. Bu eğilim, Üniversite önünde yığılmalar ve Üniversiteye girişin sınırlı olması nedeniyle de her yıl giderek artan sayıda mesleksiz gençin işsizlikle karşı karşıya kalmasıyla sonuçlanmaktadır.

Toplumun mevcut egemen değerleri, eğitimin içeriğini belirlemede önemli rol oynamaktadırlar. Söz gelimi, demokratik bir toplumda eğitim, genç kuşaklarda eleştireci tutumları teşvik edici yönde hazırlanmaktadır. O halde eğitimin belirli bir yönde değişmesinde demokrasi ideali itici bir değer niteliğini taşımaktadır. Örneğin, İngiliz toplumunda da eğitimin geniş halk kitlelerine yayılması çabalarında bu toplumda benimsenen demokrasi etkin olmuştur. Her ne kadar eğitimin demokrasiyi benimsemedeki önemli rolü inkâr edilemezse de bu ülkede demokrasi eğitimin yaygınlaşmasını teşvik etmiştir. (44)

Sosyal yapının bir parçası olan eğitim, sürekli olarak sosyal yapının diğer parçalarıyla etkileşme halindedir. Eğitimin değişme yön ve hızını belirlemede etkin olan bu sosyal güçlerin birbirleriyle zıtlaşmaları, diğer bir deyişle eğitimden beklenti ve istemleri arasındaki zıtlaşmalar, eğitimin değişme hızını azaltmakta ve eğitimle bu sosyal güçlerden her hangi bi-

ri arasında kesin ve açık bir ilişkinin kurulmasını önlemektedir. Örneğin, daha önce de değinildiği gibi ekonomik gereksinimler ilk okul eğitiminin yaygınlaşmasını ve ilk okul üstü eğitimde uzmanlaşmayı ve teknik öğrenimin vurgulanmasını gerektirirken eğitimciler, mevcut iktidarlar, değerler ve egemen tabakalar kendi çıkarlarıyla çatışma halinde olan bu yöndeki değişmelere karşı çıkmış ve bu süreci geciktirmişlerdir. Birbirine çelişen sosyal güçlerin eğitim stratejisinin saptanmasındaki etkinliği, eğitimin amaçlanan sonuçları gerçekleştirmesini engellemektedir. Bu nedenle, eğitimin ekonomik gereksinimlere cevap verecek yönde planlanan değişmeleri gerçekleştirmede sınırlı kaldığı görülmektedir. Böylece İngiltere'de endüstrileşmenin zorlamalarına rağmen, mevcut tabakalaşma sistemi ve eğitime ilişkin geleneklerin güçlülüğü teknik okullar yerine «public» okulların kopyası olan «secondary» okulların kurulmasını etkilemiştir. (45)

Öte yandan eğitimde gerçekleştirilen değişmelerin önceden düşünülmeyen ve beklenmeyen sonuçlara yol açması da olasıdır. Örneğin İngiltere'de öncelikle endüstrileşmenin gereksinimlerini karşılamak amacıyla eğitimde başlatılan değişmeler, genel eğitime karşı ilgiyi arttırmış, yeni değerlerin eğitim yoluyla toplumda yaygınlaşmasına neden olmuş ve tüm sınıf yapısını etkilemiştir. Buna karşılık eğitim yoluyla toplumda fırsat eşitliği ilkesinin gerçekleştirilmesi ve sosyal dayanışmanın artırılması amaçlanırken, eğitim sosyal farklılıkları arttırmış ve yeni bir tabakalaşma biçiminin benimsenmesinde etkin olmuştur. (46)

Buna karşılık eğitimin ekonomik amaçlarla yaygınlaştırılmasının eğitim «devaluation»u ile sonuçlanması da söz konusudur. Eğitim toplumda saygınlık aracı olarak görüldüğü halde eğitilmiş insan gücü fazlası, öğrenimleri ile ilgili istihdam alanları bulmada güçlük çektiklerinden işsizlik sorunuyla karşı karşıya kalmakta ve saygınlığı daha düşük mesleklere yönelmeye zorlanmaktadırlar. (47) Bu durum eğitimin yarar ve değeriyle ilgili kuşkuvara yol açmaktadır.

Eğitim yönelme ve becerilerdeki değişmelerin bazılarını ulaşıp diğerlerini dışta bırakacak şekilde kontrol edilememektedir. Böylece özellikle demokrasilerde vurgulanan eğitimin

yaratıcı ve eleştirici fonksiyonu, öğrencilerin mevcut sosyo-ekonomik ve politik düzeni eleştirmelerine ve öğrenci hareketlerinin yayılmasına neden olmaktadır. Öğrenci hareketleri eğitimin yayılmasının beklenmeyen sonuçlarını yansıtmakla beraber, gerçekte eğitim yoluyla beklenen veya beklenmeyen değer çatışmalarının yansımalarıdır. (48) Bu nedenle eğitimin ulaşılması amaçlanan hedefleriyle, eğitim örgütünün beklenmeyen sonuçlarını birbirinden ayırmak gerekmektedir.

Ancak eğitimin beklenmeyen sonuçlarının sosyal ve ekonomik değişme açısından her zaman olumsuz olduğu söylene-
mez. Örneğin, Guatemala'da ekonomik üretimi arttırma amacıyla yaygınlaştırılan eğitim okur-yazarlık oranını yükseltmiş ve politik bilinçlenmenin gerçekleşmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece, alt tabakaların örgütlenerek politik kararlara katılması ve bunları etkilemesi politik yapıda toplum açısından olumlu değişmelere yol açmıştır (49).

Toplumun bir parçası olan eğitim, toplumdaki sosyal güçler ve eğilimlerin baskısı yönünde değiştiği gibi; toplum yapısını değiştirmede de önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle eğitim bilinçli olarak toplumu değiştirme amacıyla planlanabilmektedir. Eğitimin temel fonksiyonlarından biri ekonomik rol için gerekli beceriyi kazandırmak olduğundan, eğitimin içerik ve programları toplumda amaçlanan ekonomik gelişme hedeflerini gerçekleştirme yönünde saptanmalıdır. İleriye dönük olarak yapılan eğitim planlamaları toplumun ekonomik kalkınma hızını arttırma ve ekonomik yapıyı değiştirme amacına dönüktür. Ancak daha önce de değinildiği gibi çeşitli sosyal güçler ve eğitim arasındaki etkileşmeler, amaçlanan hedeflere ulaşmada başarı şansını azalttığı gibi, beklenmeyen sonuçlara da yol açabilmektedir.

Öte yandan özellikle devrimler ve rejim değişiklikleri sonucu eğitim yeni iktidarlar tarafından yeni değerleri ve kendi ideolojilerini topluma aşılama da etkin bir propoganda aracı olarak kullanılmaktadır. Ancak, yeni değerlerle zıtlaşan mevcut değerler değişmeyi geciktirdiklerinden, bu iktidarlar için sorun olmayı sürdürmektedirler. (50) Eğer toplumun diğer yönlerinde, örneğin ekonomide yeni değerlerin benimsenmesini kolaylaştırıcı yönde değişmeler yoksa, eğitimden beklenen

başarı sağlanamamaktadır.

Eğitim, ekonomik yapıdaki değişmelerin ve diğer sosyal güçlerin etki ve baskısıyla belirli bir yönde değiştiği gibi, eğitimde bilinçli olarak gerçekleştirilen değişmeler toplum yapısını değiştirmede etkin rol oynamaktadır. Diğer bir deyişle eğitim sosyal değişme üretecek yönde planlanabilmektedir. Ancak, eğitimin mevcut sosyal yapıdan etkilenmesi planlı değişimin başarı derecesini sınırlandırdığı gibi; eğitim planlamalarının öngörmedeği olumlu ya da olumsuz sonuçlara da yol açabilmektedir. Bu nedenle eğitimin amaçlanan sosyal, ekonomik ve politik değişmeleri motive etme ve gerçekleştirmedeki başarısı eğitimdeki yeniliklerin, sosyal yapının değişen parçalarıyla uyum halinde olmasına bağlıdır.

KAYNAKLAR VE AÇIKLAMALAR

1. Worsley, P. *Introducing sociology*, Cox and Wyman Ltd., London, 1970 (Bak s. 156 - 159, 172 - 173)
Banks, O. *The sociology of education*, Fletcher and Son Ltd., Norwich, 1968 (Bak. s. 201 - 202)
Kerber-Smith, *Educational issues in a changing society*, Wayne State University Press, 1968 (Bak. s. 75)
Ottoway, A.K.C. *Education and society*, Routledge and Kegan Paul, London, 1962 (Bak. s. 9 - 10)
Bottomore, T. B. *Sociology*, Unwin University Books, London, 1964 (Bak s. 254 - 255)
2. Bottomore, T. B. A.G.E. (Bak s. 254 - 255)
Ottoway, A.K.K. C. A.G.E. (Bak. s. 79)
3. Sosyologlar aksiyonunun sonuçları hedeflere ulaşmayı sağlama yerine bunu geciktirirse buna fonksiyonsuzluk demektirler. Eğitimin fonksiyonel olmasından, eğitimde olanlarla toplumda olanlar arasındaki sistematik bağlantı anlaşılmaktadır. O halde eğitim temel fonksiyonu olan bütünlüğü sağlama yerine, toplumda çözülmeye neden oluyorsa onun fonksiyonsuzluğundan söz edilebilir. Ancak bir referans çerçevesi için fonksiyonsuz kabul edilen bir aksiyon bir diğeri için fonksiyonel nitelik taşıyabilir. Toplumda eğitimin başlattığı çözümler daha olumlu yönde bir eğitimin ve sosyal düzenin sağlanmasına katkıda bulunabilir. (Bak Worsley, P. A.G.E. s. 173, 177 ve Banks, O., A.G.E. s. 202)
4. Teksteki bu ifade toplum yapısının tamamen statik bir nitelikte olduğu ve yalnızca eğitim yoluyla aşılacak yeni görüşlerin etkisiyle değiştiği yolunda bir anlam taşımamaktadır. Ancak eğitimin değişme fonksiyonunu

belirtmek ve belirginleştirmek için böyle bir ifade kullanma gereksinimi duyulmuştur.

5. Banks, O. A.G.E. (Bak. s. 202)
6. Banks, O. A.G.E. (Bak s. 209)
7. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s. 10)
8. Kültürün özelliklerinden biri de birikimdir. Birey bir kültürün içine doğmakta, ancak ona katkıda bulunarak kültür birikiminin sağlanmasında yardımcı olmaktadır. (Bak Worsley, P., A.G.E. s. 24 ve Brown, F. J., Educational Sociology, Greenwood Press, Publishers, New York, 1969, s. 77 - 78)
9. Değişme süreci açısından öncelikle formel eğitimin etkin olması nedeniyle bu çalışmada sosyal değişme ve eğitim ilişkileri söz konusu olduğunda, eğitim sözcüğünden formel eğitim anlaşılmaktadır.
10. Eserpek, A. Sosyoloji I Teksir (Bak s. 51)
11. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 11 - 12, 57, 72)
Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 163, 193)
Banks, O. A.G.E. (Bak. s. 202)
12. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s. 13)
Eserpek, A. Sosyoloji II Teksir (Bak. s. 91 - 94)
13. Brown, F. J. A.G.E. (Bak. s. 22, 37, 72)
Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 154 - 156)
14. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 5, 7)
Brown, F. J. A.G.E. (Bak. s. 215, 220 - 223)
15. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 155)
Bottomore, T. B. A.G.E. (Bak s. 247)
16. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 157, 176)
Banks, O. A.G.E. (Bak. s. 212 - 213)
17. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 172)
18. Kerber - and Smith A.G.E. (Bak s. 7 - 8)
Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 58)
19. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 159, 160, 161).
20. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 58)
Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 159 - 160)
21. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 56 - 57, 63)
22. Aytay, K. İngiltere, İsveç, Fransa ile Federal Almanya'da okul reformları ve okul kuruluş sistemlerinde demokratlaşma temayülleri, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, (Bak. s. 21 - 24)
23. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 56 - 58, 60 - 67, 123)
Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 159, 161, 171)
24. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 160 - 161)

25. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 161)
Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 56 - 57, 123)
26. Banks, Ö. A.G.E. (Bak. s. 204)
27. Kerber-Smith A.G.E. (Bak. s. 31)
28. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 164)
29. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s. 64)
30. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s. 63)
31. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 167)
Eserpek., A. A.G.E. (Bak. s. 78, 79, 81 - 83, 87 - 89)
32. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 56 - 57)
33. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s. 65 - 66)
34. Eserpek, A. A.G.E. (Bak. s. 87)
35. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s. 66 - 67)
36. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 64 - 65)
37. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s 76 - 77)
38. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 75 - 76, 125 - 137)
Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 167)
Brown, F. J. A.G.E. (Bak. s. 139 - 140)
39. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s. 12)
Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 163 - 171)
40. Banks, O. A.G.E. (Bak. s. 211)
41. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 74)
42. Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 162)
43. Banks, O. A.G.E. (Bak. s. 205 - 206)
44. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 56, 64, 69, 72)
Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 162)
45. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak s. 67, 68, 73)
46. Ottoway, A.K.C. A.G.E. (Bak. s. 58)
47. Banks, O. A.G.E. (Bak. s. 205, 206)
Eserpek, A. «Eğitimin sosyo - ekonomik mobilitede etkinliğini sınırlandıran faktörler» Ankara Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt : 10, Sayı : 1 - 4, 1978.
48. Worsley, P. A.G.E. (Bak s. 176)
49. Worsley, P. A.G.E (Bak. s. 195)
50. Banks, O. A.G.E. (Bak s. 211, 212)
Worsley, P. A.G.E. (Bak. s. 171 - 172)
Yang, C. K. Chinese communist society : the family and the village, The M.I.T. Press, 1968